गृत्समद (आङ्गिरसः शौनहोत्रः पश्चाद्) भार्गवः शौनकः।इन्द्रः। जगती, ८-९ त्रिष्टुप्

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते।

विश्वा यद्गोत्रा सहसा परीवृता मदे सोमस्य दृंहितान्यैरयत्॥ २.०१७.०१

अस्मै- एतस्मै इन्द्राय। नव्यम्- अभिनवम्। अङ्गिरस्वत्- ज्योतिष्मत्। तत्- स्तोत्रम्। अर्चत- समर्प्य पूजयत। अस्य- एतस्येन्द्रस्य। शुष्माः- शत्रुशोषकबलानि। प्रत्नथा- सनातनतया। उदीरते- उद्गच्छन्ति। दृंहितानि- दृढान्। विश्वा- सर्वान्। गोत्रा- मेघान् जडप्रतीकान्। परीवृता- जडोन्मुखभावनाख्यावरणभूतैर्वृत्रैरावृतान्। सहस- स्वसहनशीलतया। सोमस्य मदे- रसानन्दे। ऐरयत्- अपां मूलशक्तिधाराणां निष्पत्यर्थं प्रेरयति ॥१॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायस ओजो मिमानो महिमानमातिरत्।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत॥ २.०१७.०२

यः। प्रथमाय- मुख्याय। धायसे- रसानुभवाय। ओजः- तेजः। मिमानः- तक्षन्। महिमानम्- माहात्म्यम्। आतिरत्- अवर्धयत्। सः- असाविन्द्रः। भूतु- भवतु। शूरः- समर्थः। यः। युत्सु- युद्धेषु। तन्वम्- स्वदेहम्। परिव्यत- वर्मणा परिवीतमकरोत्। द्याम्- आकाशभावनोपलक्षितविस्तारभावं प्रति। शीर्षाणि- योगिनां शिरांसि। महिना- स्वमाहात्म्येन। अमुञ्चत- मुमोच। चित्तवृत्त्या कुण्ठिताः शिरोगतचित्तवृत्तीराकाशोपलक्षितविस्तारभावनया विमोचितवानिति भावः ॥२॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा शुष्ममैरयः।

रथेष्ठेन हर्यश्वेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्र्य१क्पृथक्॥ २.०१७.०३

अध- अथ। महत्- बृहत्। प्रथमम्- मुख्यम्। वीर्यम्। अकृणोः- अकरोः। अस्य- अपां मूलशक्तिधाराणां गवां चिद्रश्मीनां वा। अग्रे। ब्रह्मणा- मेधया मन्त्रेण वा। शुष्मम्- स्ववीर्यम्। ऐरयः- प्रेरयसि। रथेष्ठेन- रथस्थेन। हर्यश्वेन- प्राणाश्वेन। विच्युताः- विमुक्ताः। जीरयः- निष्पन्ना रसा अथवा जडोपलक्षितं मेघं जीर्णयित्वा जाता आपो मूलशक्तिधाराः। सध्र्यक्- यद्यपि सङ्गताः। पृथक्- तथापि असंश्लिष्टाः। सिस्रते- स्रवन्ति। अथवा। जीरयः- जरयितारो राक्षसाः। सिस्रते- धावन्तीति सायणः ॥३॥

अधा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत।

आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत्॥ २.०१७.०४

अध- अपि च। यः। विश्वा भुवना- सर्वान् लोकान्। मज्मना- शोधनशक्त्या। प्रवयाः- सनातनः। ईशानकृत्- इन्द्रः परमेश्वरः। अभि- आभिमुख्येन। अभि- अभितः। अवर्धत- अवर्धयत्। आत्- अनन्तरम्। रोदसी- द्यावापृथिव्यौ। ज्योतिषा- स्वप्रकाशेन। वह्निः- अग्निः सन्। आतनोत्- विस्तृतवान्। दुधिता- दुःस्थितान्। तमांसि- अन्धकारान्। सीव्यन्- विस्तारयन्। समव्ययत्- आवृणोत्। प्रथमं तमो व्यापयन् तदनन्तरं वह्निभूतः प्रकाशं विस्तारयतीति भावः ॥४॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दृंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्नान्मायया द्यामवस्रसः॥ २.०१७.०५

सः- असाविन्द्रः। प्राचीनान्- प्रकर्षेण गच्छतः। पर्वतान्- मेघान् जडप्रतीकान्। ओजसा- स्ववीर्येण। दृंहत्- अपां निष्पादनाय स्तम्भितवान्। अपामपः- उदकोपलक्षितमूलशक्तिधाराः। अधराचीनम्- अस्मदर्थमवतरतीः। अकृणोत्- अकरोत्। विश्वधायसम्- सर्वधारिणीम्। पृथिवीम्- भूमिम्। अधारयत्- दधार। मायया- स्वप्रज्ञया। अवस्रसः- अधःपतनात्। द्याम्-

व्योमोपलक्षितग्रहनक्षत्राणि । अस्तभ्नात्- स्तम्भितवान् । इन्द्रस्यैवाकर्षणशक्तिभूतो हरिर्येन ग्रहनक्षत्राणीन्द्रः स्तम्भयति ॥५॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हत्व्यवृणक्तुविष्वणिः॥ २.०१७.०६

सः- असाविन्द्रः । अस्मै- एतस्मै भुवनाय । अरम्- पर्याप्तः । यम् । विश्वस्मात्- सर्वस्मात् । जनुषः- जनात् । वेदसः- ज्ञानादपि । परि- विशिष्टम् । आ- आभिमुख्येन । पिता- हिरण्यगर्भो महत्तत्वाधिदेवता । बाहुभ्याम्- पाण्युपलक्षितशोभनकर्मणा । अकृणोत्- चकार । येन । क्रिविम्- क्षेप्तारम् । वज्रेण- स्वायुधेन । हत्वी- हत्वा । नि- नितराम् । पृथिव्याम्- भूम्याम् । शयध्ये- मूर्च्छायै मृत्यवे वा । तुविष्वणिः- प्रभूतस्वनः । अवृणक्- अवधीत् ॥६॥

अमाजूरिव पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम्।

कृधि प्रकेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वो३ येन मामहः॥ २.०१७.०७

अमाजूः- गृह एव जीर्यन्ती । सती- साध्वी । सचा- पितृभ्यां सहिता । समानात् सदसः- आत्मनः पित्रोश्च साधारणसदनात् । इव । त्वाम्- भवन्तम् । भगम्- भागम् । इये- याचामि । प्रकेतम्- प्रज्ञानम् । कृधि- कुरु । उप मासि- प्रमाणं यच्छ । आ भर- आवह । येन । मामहः- महतीः शक्तीः प्राप्स्यामि तम् । तन्वो- स्वतनुजाय मह्यम् । भागम् । दद्धि- धारय ॥७॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्ट्वमिन्द्रापांसि वाजान्।

अविड्ढीन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः॥ २.०१७.०८

भोजम्- सम्भक्तारम् । त्वाम् । इन्द्र- परमेश्वर । वयम् । हुवेम- आह्वयामः । इन्द्र । त्वम् । अपाम्- जीवोदकस्य । वाजानाम्- गतीनाम् । ददिः- दाता । इन्द्र । नः- अस्मान् । चित्रया- असाधारण्या ।

ऊती- रक्षया । अविड्ढि- रक्ष । वृषन्- वर्षक । इन्द्र । नः- अस्मान् । वस्यसः- सम्पद्वतः । कृधि- कुरु ॥८ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः॥ २.०१७.०९

पूर्वं व्याख्यातम् (२.११.२१) ॥९॥ऋ